بەرچنێک لەبارەی زمانەوانی مەعریفی

ئا: هیمداد عەبدولقەهار محەمەد
سەنگەر حەسەن نەجم/ قوتابی دوکتۆرا
لەیلا حەمید/ قوتابی دوکتۆرا
(زانکۆی سەلاحەددین- کۆلێژی پەروەردەی بنەڕەتی)

پێشەکی:

زمان یەکێک لە لایەنە پەنهانەکانی ژیان و مرۆڤایەتییە، بۆیە بیریار و فەیلەسووف و زاناکان هەوڵیان داوە لێی بکۆڵنەوە، بۆ ئەوەی تێی بگەن و لەو ڕێگەیەشەوە لە هەندێک لە مەتەڵەکانی بوون و مرۆڤایەتی و کولتوور و کۆمەڵگەش تێ بگەن، تەنانەت هەر زوو ئەفلاتوون و ئەرستۆ و چەندانی تر باسیان لە زمان و بیر و چۆنیەتی بنیادنانی واتاش کردووە. جگە لەوانەش لە زۆر شوێن و کولتووردا، زمان بۆ مەبەستی ئایینی و یاسایی و بازرگانیکردنیش گرنگی پێ دراوە. ئەوەتا هیندییەکان بۆ ئەوەی خەڵکی بتوانن دەقە ئایینییەکان بە دروستی بخوێننەوە و لێی تێ بگەن، بایەخیان بە زمان داوە و چەندان یاسا و ڕێسایان بۆ داناوە.

ڕێچکە و ڕێبازەکانی لێکۆڵینەوە لە زمان بە هەموو ئاست و لایەنەکانی، بە چەندان قۆناغدا ڕۆیشتوون و لە هەر سەردەم و ڕێبازێکدا تیشکۆ خراوەتە سەر لایەنێکی زمان، یان بە بوارێکی تری دەرەوەی زمانەوە بەستراوەتەوە. هەندێک لە ڕێچکە و قوتابخانەکانی زمانەوانی نوێ گرنگیان بە زمان داوە وەک دیاردەیەکی ژیاری و کۆمەڵایەتی کە ئەرکی تایبەتی پێ سپێردراوە، هەندێک لەو ڕێچکە و قوتابخانانە تەنیا بایەخیان بە لایەنی ڕەفتاری و دەروونی داوە و هیچ لایان لە مێشک و ئاوەز نەکردووەتەوە، تا لە ١٩٥٧ نوام چۆمسکی لە کتێبی ڕۆنانە سینتاکسییەکان، بۆچوون و تێگەیشتنی خۆی لەبارەی زمان خستەڕوو، پاشان ماوە ماوە بە پێداچوونەوە و نوێکردنەوە، بۆچوون و تیۆرەکانی خۆی پاڵافتە دەکرد.

لە زۆربەی بۆچوونەکانیشیدا جەختی لەسەر ڕۆڵی مێشک و ئاوەز دەکردەوە و هەوڵی دەدا لە ڕێگەی ئەوەوە بگاتە چەند ڕێسایەکی گشتگیر کە بۆ هەموو زمان و هەموو مرۆڤێک بگونجێت، بەڵام ئەوەیش نەیتوانی تەنیا بەپشت بەستن بە مێشک و ئاوەز، هەموو دیاردە و پرۆسە زمانییەکان ڕوون بکاتەوە، چونکە لایەنی ئەزموون و هۆکارە نامێشکییەکانی پشتگوێ خستبوو، کەواتە بۆشاییەک لەنێوان ڕێچکە

و تیۆرەکانی پێش چۆمسکی هەبوو کە مێشک و ئاوەزیان پێشتگوێ خستبوو، ئەوانەی چۆمسکی و شوێنکەوتووانی بۆچوونەکانی کە بە تەواوی ڕۆڵ و بایەخی ئەزموون و لایەنە نازمانییەکانیان فەرامۆش کردبوو، بۆیە زمانەوانی مەعریفی وەک پێویستییەک بۆ دروستکردنی پردێکی پەیوەندی لەنێوان ئەو دوو ڕێچکەیە پەیدابوو.

پێناسە

زمانەوانی مەعریفی، ڕەوتێکی نوێی لێکۆڵینەوەیە لەنێوان زمان و مێشک، بگرە ئاوەزیش (Brain)، ئەمەش بە پابەندبوون بە جیانەبوونەوەی مانا و فۆرم، هەروەها گرتنەبەری ئەو بۆچوونەی کە زمان ڕەنگدانەوەی لایەنە گشتییەکانی مەعریفەیە (Cognitive) نەک هەر مێشک و ئاوەز بە تەنیا. ئەم ڕەوتە زیاتر سەرنج دەخاتە سەر ئەو باوەڕەی کە زمان، پتر لە چوارچێوەی بەکارهێناندا باشتر و چاکتر لێکۆڵینەوەی لەسەر دەکرێت، واتە بە زمانێکی سانا، زمانەوانیی مەعریفی لە سروشتی پەیوەندیی نێوان زمان و مەعریفەی مرۆڤ دەکۆڵێتەوە و دەپەرژێتە سەر کارلێککردنی زمان و مەعریفە و ئەو لایەنانەی کە هەر دوو بواری تێدا تێکەڵ بەیەک دەبن.

سەبارەت بە زاراوەکە

لە زمانی کوردیدا، تا هەنووکە لە کتێبگەلی زمانەوانی و نووسینی ئەکادیمی چەند زاراوەیەک لە بەرانبەر (Cognitive Linguistics)ی ئینگلیزیدا بەکارهاتوون، ئەوانەش: زمانەوانی (مەعریفی، هۆشەکی، پەیبردن و درککردن)، بەڵام زاراوەی (مەعریفی) پتر و بەرفراوانتر لە هەموویان بەکارهاتووە، بۆیە ئێمەش لەم نووسینەدا ناچینە نێو وردەکاری زاراوەسازی و زاراوەی زمانەوانی مەعریفی بەکاردێنین، چون ئەمە سەرەقەڵەمێکی خێرایە دەربارەی ئەم ڕەوتە.

زەمینە و پاشخان

زمانەوانیی مەعریفی وەک بزووتنەوەیەک نەک تیۆرێکی دیاریکراو لە سەرەتای ۱۹۷۰کاندا سەری هەڵدا. وەک کاردانەوەیەک بوو لە دژی ڕێبازگەلی فۆرمخوازی زمانەوانی (هاوشێوەی قوتابخانەی چۆمسکی)، کۆمەڵێک بنەما و گریمانە لەخۆ دەگرێت، کە بەشێکی زۆریان لەو زانستانەوە سەرچاوە دەگرن کە پێوەندییان بە هزر و دەروون و مێشکی مرۆڤەوە هەیە، بۆ نموونە، لە سەرەتای سەرهەڵدانی بزووتنەوەکەدا بەشێکی زۆری لێکۆڵینەوەکان بایەخیان بە بابەتی پۆلێنکردنی ناو مێشکی مرۆڤ دەدا.

لە حەفتاکانی سەدەی ڕابوردوو کۆمەڵێک لە توێژەر و زمانناسان پتر سەرنجیان خستە سەر پێوەندییەکانی نێوان زمان و مێشک، ئەمەش هەم وەک نوێگەری و هەمیش وەک هەڵشاخان بەرووی ڕەوتەکانی تری زمانەوانی ئەوکات، هەروەها دەبێت ئاماژەش بەوە بکرێت کە ڕەگوڕیشەی زمانەوانی مەعریفی دەشێت بۆ سەردەمی زووتر لەمە بگەڕێتەوە، بەتایبەتی بۆ مەسەلەی پۆلێنکردن categorization، هەروەها دەکرێت بڵێین سەرێکیشی لە دەروونناسی گیشتاڵتدا هەیە. توێژینەوەکان لە چوارچێوەی سایکۆلۆژیای گیشتاڵت لایەنەکانی زمانیان شی دەکردەوە. بەگوێرەی ئەم سایکۆلۆژیایە، مێشکی مرۆڤ ئەو زانیارییانەی پۆلێن دەکات کە لەڕێگەی هەستەکانەوە وەری گرتوون، هەر ئەم پۆلێنەش دەبێتە بنەمایەک بۆ تێگەیشتنی مرۆڤ لە جیهان بە شێوەیەکی گشتی. بە پێی هەمان سایکۆلۆژیا، مێشکی مرۆڤ گشتگەرایە، واتە قەوارەکان بە

یەکپارچەیی دەبینێت، نەک شێوەی پارچەپارچە. بۆ وێنە، کاتێک پۆلێک باڵندە لە ئاسمان بەیەکەوە دەفڕن، مێشکی مرۆڤ وێنەیەکی وەک پیتی (V)ی ئینگلیزی دەبینێت نەک تاک بە تاکی باڵندەکان، واتە سەرنج لەسەر وێنە گشتییەکەیە.

کەوابوو زمانەوانی مەعریفی بە شێوەیەکی گشتی ئیلهامێکی لە زانستە جۆراوجۆرەکانی وەک دەروونناسی، فەلسەفە، مرۆڤناسی و زمانەوانی بەگشتی وەرگرت. ئاڵنگاری ڕێبازگەلی زاڵی وەک پێکهاتەگەرایی کرد، کە بە پلەی یەکەم لەسەر ڕێزمان و ڕستەسازی بوو. زمانەوانی مەعریفی هەوڵی دەدا زمان وەک ڕەنگدانەوەی پرۆسەی مەعریفی مرۆڤ تێ بگات، جەختی لەسەر ڕۆڵی مانا و چەمکسازی conceptualization و ئەزموونی بەجەستەکراو embodied experience دەکردەوە.

بەم جۆرەش دەشێت بڵێین کە زمانەوانی مەعریفی ئاڵنگاری ڕێبازگەلی زاڵی وەک پێکهاتەگەرایی کرد کە بە پلەی یەکەم لەسەر بنەمای ڕووتی ڕێزمان و ڕستەسازی بوو. هەنووکە و پاش ساڵانێک لە توێژینەوەگەلی ئەکادیمی لەم بوارەدا، زۆرینەی لقەکانی زمانەوانی بەرەو مەعریفی هەنگاویان ناوەو لەمەشدا بوونەتە خودان پاشخانێکی دەوڵەمەندی تیۆری.

هەرچەندە زمانەوانیی مەعریفی لە ساڵانی ١٩٧٠کان لەدایک بوو، بەڵام بزاڤەکە لەنێوان ساڵانی ١٩٨٩ و ١٩٩٠ لەگەڵ دامەزراندنی کۆمەڵەی نێودەوڵەتیی زمانەوانیی مەعریفی کەوتە سەر پێ، چونکە هەر لەم ماوەیەدا گۆڤاری زمانەوانیی مەعریفی لەلایەن کۆمەڵەکەوە دەرچوو، ئەمەش هانی توێژەرانی دا بەچڕی کار لەسەر زمانەوانیی مەعریفی بکەن، بە شێوەیەک کە لە ساڵانی نەوەدەکاندا ژمارەیەکی زۆر توێژینەوە بەرهەم هات.

دامەزرێنەران و کەسایەتییە بەنێو و دەنگەکانی ئەم ڕەوتە بریتین لە هەریەک لە چارڵز فیلمۆر، جۆرج لاکۆف، ڕۆناڵد لانگاکەر و لیۆنار تاڵمی کە هەریەک لەمانە بەشداری کارایان لە تێگەیشتنێکی قووڵتر لە پەیوەندییە ئاڵۆزەکانی نێوان زمان و بیرکردنەوە و ئەزموونی مرۆڤدا کردووە.

بنەما سەرەکییەکانی زمانەوانی مەعریفی

سەبارەت بە بنەما سەرەکییەکانی زمانەوانیی مەعریفی دەتوانین ئاماژە بە دوو خاڵ بدەین:

یەکەم: بنەمای گشتگیربوون و بنەمای مەعریفی. بە گوێرەی بنەمای گشتگیربوون، زمان وەک دیاردەیەکی یەکپارچە مامەڵەی لەگەڵدا دەکرێت، واتە لەکاتی لێکۆڵینەوە لە زمان ئاستەکانی لێک جیا ناکرێنەوە، ئەمەش بەو مانایە نییە کە زمانەوانیی مەعریفی دان بە جیاوازیی نێوان ئاستەکانی زماندا نانێت، بەڵکوو تەنیا بۆ مەبەستی پەروەردەکاری (فێربوونی زمان لە قوتابخانەکان، یان بە فەرمی) ئەم ئاستانە لێک جیا دەکاتەوە، ئەگەرنا لەکاتی لێکۆڵینەوە لە زماندا بە شێوەیەکی سەربەخۆ مامەڵەیان لەگەڵدا ناکات. ئەم بنەمایەش تەواو پێچەوانەی شێوازی باوی قوتابخانەکانی دیکەی زمانەوانییە کە تێیاندا ئاستەکانی سینتاکس و دەنگسازی و واتاسازی هەر یەکەیان بە جیا لێیان دەکۆڵرێتەوە.

دووەم: بە گوێرەی دووەم بنەما (بنەمای مەعریفی) نابێت ئەو گشتاندنانەی لەبارەی زمانەوە دەکرێن دژی ئەو مەعریفەیە بن، کە لە بوارەکانی دیکەی پەیوەندیدار بە هزر و مێشکی مرۆڤەوە بە دەست هاتووە. بۆ نموونە، مێشکی مرۆڤ بۆ تێگەیشتن لە ڕووداوەکان لێکدانەوە بۆ بابەتە جووڵاوەکان لە چوارچێوەی بابەتە جێگیرەکاندا دەکات. ئەگەر

بالآخانە وەک قەوارەیەکی جێگیر و ئۆتۆمۆبیل وەک بابەتێکی جووڵاو بە نموونە وەربگرین، پێویستە لەکاتی دەربڕینی هەر ڕستەیەک لەبارەی پێوەندی نێوان ئەم دوو بابەتانە، ئەو خاڵەی ئاماژەمان پێ دا، ڕەنگ بداتەوە. بە دەستەواژەی تەکنیکی پێوەندی نێوان ئۆتۆمۆبیل وەک فیگەر (figure) و بالآخانە وەک گراوند (ground) دەبێت لە ڕستەکەدا ڕەنگ بداتەوە. لەسەر بنەمای ئەم تێگەیشتنەش ڕستەیەکی وەک «قوتابخانەکە لە پشت ئۆتۆمۆبیلەکەوەیە»، هەڵەیە چونکە لێرەدا شوێنگۆڕکێ بە فیگەر و گراوند کراوە. پێویستە گراوندەکە، واتە بالآخانەکە وەک بابەتی نەگۆڕ بۆ پێناسەکردنی ئۆتۆمۆبیلەکە وەک بابەتە جووڵاوەکە بەکار بێت، واتە ڕستەکە دەبێت بەم شێوازە دابڕێژرێتەوە «ئۆتۆمۆبیلەکە لە پشت قوتابخانەکەوەیە».

دامەزرێنەران و کەسێتییە کاریگەرەکان

لە پەرەگرافی پێشوودا ناوی چەند کەسایەتییەکمان هێنا، لێرەشدا بەکورتی تیشک دەخەینە سەر کارەکانیان، یان ئەو لایەنەی کە پتر سەرنجیان خستووەتە سەر:

* **جۆرج لاکۆف:** لاکۆف کەسایەتییەکی بەنێو و دەنگی زمانەوانی مەعریفییە، ئەو بەکارەکانی لەسەر هەریەک لە میتافۆری چەمکی و بەجەستەکردن ناسراوە. لەگەڵ (مارک جۆنسۆن) دا بە هاوبەشی لەم بارەیەوە کتێبێکی کاریگەریان بەنێوی (هەڵکردن لەگەڵ میتافۆرەکاندا) (١) نووسیوە. کتێبەکە لێکۆڵینەوەیە لەسەر ئەوەی کە چۆن میتافۆرەکان تێگەیشتنمان لە جیهاندا لە قاڵب دەدەن.

کارێکی تری بەنێوبانگی لاکۆف بریتییە لە کتێبی «ژنان، ئاگر و شتە ترسناکەکان» (٢). کە لەساڵی ١٩٨٧ بڵاوکرایەوە و دەستپێکیکی گرنگە سەبارەت بە مەسەلە بەپێزەکانی نێو سیمانتیک (واتاناسی). کە بەشێوەیەکی سەرەکی سەنتەری لە پێکهاتەی خوازە (میتافۆر) گرتووە و تێیدا شوێن پێی خوازەی مەعریفی لەسەر هەریەک لە کولتوور بەتایبەتی و مرۆڤایەتی بەگشتی دەردەخات. بە شێوەیەکی گشتی کتێبەکە سەبارەت بە زمان و زمانناسییە و تێیدا لەو بازنەیەدا دەخولێتەوە کە قورس هەرسکردنی زمان دەردەخات.

ناوونیشانی کتێبەکە ئاماژەیە بۆ زمانی دیربال (زمانی ڕەسەنی ئوسترالییەکانی باکوور)، کە تێیدا ژنان و ئاگر و هەموو شتە ترسناکەکان دەچنەوە سەر یەک جۆر. بەگوێرەی خوێندنەوەکانی لاکۆف بێت، ئێمەی مرۆڤ، جیهان لەسەر بنەچەی جۆرەکان بنیاد دەنێین و لەم پرۆسەیەشدا جگە لە عەقڵێکی دیکارتی هیچی ترمان بە دەستەوە نییە. لەمەوەش هەریەک لە پرسیارەکانی وەک: چۆن بیردەکەینەوە؟ یان کاتێ بیردەکەینەوە، چەمکەکان چۆن بنیاد دەنرێن؟ دێنە پێشەوە. چۆن سێنتاکس پێوەندی لەگەڵ سیمانتیک هەیە، هەروەها سیمانتیکیش چۆن پێوەندییەکی هەیە لەگەڵ حەقیقەت! هەردووکیشیان چۆنن لە نێو مێشکدا؟ بەشێوەیەکی گشتی کتێبەکە لەسەر مەسەلەی جۆرەکان دەوەستێت و لەوەشدا بە فیزیکی مێشکەوە پەیوەست نابێت. لە بەشی یەکەمدا، نووسەر جەخت دەکاتە سەر «پۆلێن» کردن (لەسەر بنەمای ڕێڕەوی ڤتگنشتاین تا دەگاتە ڕۆچ)، هەروەها گرنگی جۆرەکانی لەسەر مۆدێلەکانی مەعریفە و قوتابخانە فیکرییەکان، لەم مەسەلەیەشدا جەخت لەسەر نموونەی باڵا لە زماندا کراوەتەوە، واتە بیرۆکە و فیکری مرۆڤ چۆن لە ڕێگای زماندا دەردەخرێن و کە تێیدا بەشێوەیەکی

دیار بەرانبەر قوتابخانە کلاسیکییەکان دەوەستێتەوە و هەر لەم سۆنگەیەوەشە کە بیردۆزێکی نوێ دێنێتە ئاراوە، کە لەسەرەتادا پێوانەیەک دەخاتە ڕوو بۆ ڕادەی مەعریفەی ئینسان، ئەویش بەدانانی «ئۆبجێکتیڤ» بەرانبەر بە «سەبجێکتیڤ»، کە ئەوەی یەکەمیان ئەوە دەردەخات حەقیقەت لە دەرەوەی پرۆسەی بیرکردنەوەیە، تەنانەت لە دەرەوەی هەریەک لە کولتوور و جیاوازییە زمانەوانییەکان دەوەستێت. کە ئەم ئۆبجێکتیڤەش دەوەستێتە سەر هەریەک لە هۆکارەکانی:

یەکەم: بیرکردنەوەی عەقڵانی (ئامانجی سەرەکی تێیدا یاریکردنی بە سیمبۆلەکان).

دووەم: هۆکار لە ئەسڵدا خۆی نموونەی باڵایە.

سێیەم: چەمکە عەقڵییەکان خۆیان نمایشخوانێکی ناوەکین و نوێنەرایەتی جیهانی دەرەوە دەکەن.

ئەمەش باسەکە ڕادەکێشێتە نێو مەسەلەی ئەوەی ئایا بیرکردنەوە لە دەرەوەی مرۆڤە؟ لەم سۆنگەیەوەش، لاکۆف باسە گرنگەکە دەورووژێنێت، کە ئەویش پۆلێنکردن و دیاریکردنی ئەو «جۆر»انەیە کە عەقڵ دەردەخەن! واتە بەم پێیە بێت تەعبیرکردنە زمانەوانییەکان ڕوانینێکی دروست لە کردارە مەعریفییەکانی نێو مێشک پێشکەش دەکەن و مرۆڤیش دەتوانێت تەنانەت هەموو گەردوون کاتەگۆری بکات.

*** ڕۆناڵد لانگاکەر:** لانگاکەر بە پەرەپێدانی ڕێزمانی مەعریفی ناسراوە، کە چوارچێوەیەکی کاریگەرە لە ناو زمانەوانی مەعریفیدا. کارەکانی جەخت لەسەر گرنگی پێکهاتە ڕەمزییەکان دەکەنەوە، وەک شێمای وێنە و مۆدێلی مەعریفی image schemas and cognitive models، لە زمان و بیرکردنەوەدا. لێکۆڵینەوەکانی لانگاکەر بەشدارییان لە تێگەیشتنمان لە پێوەندی نێوان ڕێزمان و مانا و مەعریفەدا کردووە.

*** لیۆنار تاڵمی:** لێکۆڵینەوەکانی تاڵمی لەسەر پێوەندی نێوان زمان و تێگەیشتن بوو. ئەو تیۆری «داینامیکی هێز»ی Force Dynamics پێشنیار کرد، کە لێکۆڵینەوە لەوە دەکات چۆن هێزە چەمکییەکان، وەک پاڵنان و ڕاکێشان و بەرەنگاربوونەوە، تێگەیشتنمان لە ڕووداو و کردارەکان لە قاڵب دەدەن. کارەکانی تاڵمی بەشدارییان لە تێگەیشتنمان کردووە لەوەی کە زمان چۆن ڕەنگدانەوەی تێڕوانین و چەمکسازی ئێمەیە بۆ جیهان.

*** جیل فۆکۆنیەر و مارک تۆرنەر:** فۆکۆنیەر و تۆرنەر چەمکی «تێکەڵکردنی چەمکی»، یان «تیۆری تێکەڵکردن» «conceptual blending» or «blending theory»یان ناساند. ئەوان لێکۆڵینەوەیان کرد کە چۆن توانایی ئێمە بۆ تێکەڵکردنی فەزا و چەمکە دەروونییە جیاوازەکان ڕێگەمان پێ دەدات مانای نوێ دروست بکەین و لە دیاردە ئاڵۆزەکان تێ بگەین. کارەکانیان ڕۆشناییان خستووەتە سەر ئەو پرۆسە مەعریفییانەی کە لە بیرکردنەوەی داهێنەرانە و ئیستدلالکردنی میتافۆریکدا بەشدارن.

چەند تیۆرێکی گرنگ

لەخوارەوە چەند تیۆر و زاراوەی گرنگ دەخەینە ڕوو لە زمانەوانی مەعریفیدا کە هەریەکە و شوێنپێی خۆی لەم ڕەوتەدا بەجێ هێشتووە و کاریگەری دیار و ڕوونیان هەبووە:

* میتافۆری چەمکی و میتۆنیمی Conceptual Metaphor: یەکێک لە چەمکە گرنگەکان لە زمانەوانی مەعریفیدا، بیرۆکەی میتافۆری چەمکییە. ئەوە پیشان دەدات کە ئێمە لە چەمکە ئەبستراکت، یان ئاڵۆزەکان تێ بگەین ئەویش بە نەخشەکێشانیان لە دۆمەینێکەوە بۆ یەکێکی تر.

بۆ نموونـە زۆر جاران دەڵێیـن «کاتم تەواو دەبێت».
ئـەم نەخشەسـازییە میتافۆریکییـە یارمەتیدەرمانـە بـۆ تێگەیشـتن لـە چەمکـە ئەبسـتراکتەکان بـە بەکارهێنانی ئەزموونـە فیزیکییەکانمـان. میتافـۆرە چەمکییـەکان تەنیـا دەربڕینـی زمانەوانـی نیـن، بەڵـکوو پێکهاتـەی مەعریفـی بنەڕەتیـن کـە تێگەیشـتنمان لـە جیهـان لـە قاڵـب دەدەن، ئەمـە لـە کاتێکدایـە کـە مەجاز Metonymy بریتییـە لـە بەکارهێنانی وشـە، یـان دەسـتەواژەیەک بـە مانـای وشـە، یـان دەسـتەواژەیەکی تـرەوە، بـۆ نموونـە: هەولێـر و بەغـدا ڕێـک کەوتـن.

* بەجەسـتەکردن Embodiment: زمانەوانیـی مەعریفـی گرنگـی بەجەسـتەبوون لـە زمـان و بیرکردنـەوەدا دەناسـێت. بـاس لـەوە دەکات کـە ئەزمـوون و تێگەیشـتن و کارلێکەکانـی جەسـتەمان لەگـەڵ جیهانـی فیزیکیـدا تێگەیشـتنمان لـە زمـان و مانـا لـە قاڵـب دەدەن. بـۆ نموونـە، شـێوازی قسـەکردنمان دەربـارەی هەسـتەکان زۆر جـاران هەسـتەکانی جەسـتەیی لەخۆدەگرێـت (بـۆ نموونـە «هەسـت بـە دابەزیـن دەکـەم»)، ئەوجـا لێـرەدا مەعریفـەی بەجەسـتەکراو جەخـت لەسـەر پێوەندییـە جیانەکراوەکانی نێوان عەقـڵ و جەسـتە دەکاتـەوە، هـەر لەبـەر ئەم هۆیەشـە کە ئەزموونـە فیزیاییەکانمان و سیسـتمی هەسـتیاری جووڵەییمـان کاریگەرییـان لەسـەر شـێوازی چەمکسـازی و دەربڕینـی چەمکـە ئەبسـتراکتەکانمان هەیـە.

* تیـۆری نموونەیـی بـاو prototype: ئـەم تیـۆرە ئـەوە پیشـان دەدات کـە پۆلـەکان لەسـەر بنەمـای سـنوورە دوور مـەوداکان پێناسـە ناکرێـن و ناناسـرێنەوە هێنـدەی بـە نموونـە ناوەنـدی و چەقبەندییـەکان دەناسرێنەوە. دەشـێت بڵێیـن کـە نموونـە ناوەندییـەکان لە ئەسڵدا نموونـەی تایبەتن کـە دیارترین تایبەتمەندییەکانی پۆلێک بەجەسـتە دەکـەن، ئەمـە لەکاتێکدا ڕەنگـە ئەندامانـی دیکەی بـە پلـەی جیـاواز لـە نموونـە باوەکـە لابـدەن و هێـور هێـور دووربکەونـەوە، ئەوجا لـە زمانەوانیی مەعریفـی ئـەم تێگەیشـتنە لـە زمـان ڕێگـە بـە وابەسـتە بـوون بـە کۆنتێکسـت دەدات. بـۆ نموونـە کاتێـک بیـر لـە پۆلـی «باڵنـدە» دەکەینـەوە، ڕەنگـە چەنـدان نموونـەی سـەرەتاییمان لەبەرچـاو دروسـت بـن، بـەڵام ئەندامانـی دیکـەی وەک (پەنگویـن) ڕەنگـە بـە باڵنـدەش هەژمـار بکرێـن، ئەگەرچـی کەمتـر نموونەیـی دەردەکـەون.

* ڕێزمانی بنیادنان Construction Grammar:
لـە زمانەوانیـی مەعریفیـدا جەخـت لەسـەر ڕۆڵـی بنیادنـان لـە زمانـدا دەکاتـەوە، ئەمـەش بـە واتـای ئـەوەی کـە بنیـادەکان بریتیـن لـە جووتبوونـی هـەر یـەک لـە فـۆرم و واتـا. خـۆ ئەگـەر پێچەوانـەی ئەمـە وەربگریـن، دەبینیـن کـە ڕێزمانـی تەقلیـدی لـەوەو پێـش تەنیا گرنگی بـە ڕێسـا و پێکهاتـەکان دەدا، بـەڵام لەگـەڵ ڕێزمانـی بنیادنـان زمـان وەک تۆڕێکـی بەیەکـەوە گرێـدراو دەبینرێـت، ئەمـەش مانـای ئەوەیـە کـە بـە شـێوەیەکی داینامیکـی لـە پێوەندیکردنـدا بـەکار دەهێنرێـت، بەمـەش بایەخـی کۆنتێکسـت لـە داڕشـتنی مانـادا جێگـە و پێگـەی خـۆی هەیـە.

* گریمانـەی ڕێژەیی زمانیLinguistic Relativity Hypothesis : ئـەم گریمانەیـە ڕێبـازی کاریگـەری زمـان لەسـەر هـۆش و بیرکردنـەوە لەمـەڕ جیهـان، دەخاتـە ڕوو. چەقـی ئـەم گریمانەیـە لەسـەر جیاوازی وشـە، زاراوە و دەسـتووری زمانانـدا چڕبووەتـەوە. بەپێـی ئـەم گریمانەیـە بێـت، ئاخێوەرانـی هـەر زمانێـک، لەڕێگـەی ڕێبازێکـی نامـۆ بـە خـودی زمانەکـەوە، بـەرەو پەیبـردن بـە جیهـان دەڕۆن. هـەر لـەم سـۆنگەیەوەش درککردنـی خەڵکـی لـە هەمبـەر ژینگـە دەگۆڕێـت و لـە هەمـان کاتیشدا ئـەم

جیاوازییەی نێوان زمانەکان جۆری بیرکردنەوە دەگۆڕێت.

* قاڵبی وێنەیی (Image Frames) و مەوداکانی ناو مێشک (Mental Spaces): ئەمەشیان هەر پێوەندیی بە ئەزموونگەراییەوە هەیە، واتە مرۆڤ لەسەر بنەمای ئەزموونی خۆی لەگەڵ کەلوپەل و بابەتی بینراو، وێنەی هاوشێوە بۆ بابەتە ئەبستراکت و نابەجەستەکان دروست دەکات. بۆ نموونە، مرۆڤ کە خۆی لەناو ژوورێکدا دەبینێت، چوارچێوەیەکی وێنەیی بۆ ژوور لەناو مێشکیدا دادەڕێژێت و بابەتە ناجەستەکانی وەک کێشە و خەو و نیگەرانی و ...تاد لەم قاڵبە دەدات، هەر بەم قاڵبەش، کە بە قاڵبی لەخۆگرتن (Containment) ناسراوە، ڕستەی وەک «لە خەودا مابووم» بەرهەم دێنێت، یان تێ دەگات. قاڵبی وێنەیی دیکەش هەن وەک قاڵبی ڕێڕەوی (Path) کە لە ڕستەی وەک «چەندی دەکەم ناکەومەوە سەر سککە»، یان «لە ڕێچکەی ڕاست لای داوە» بەکار هاتوون.

* مەبەست لە مەوداکانی ناو مێشک ئەو پەکێجانەی زانیارییە کە بە شێوەیەکی چەمکی داکراون، ئەوجا لەکاتی بەکارهێنانی زماندا زۆر جار بۆ دەربڕین ئێمە پەنا بۆ تێکەڵکردنی ئەم مەودایانە دەبەین. بەهەمان شێوە کە لە نموونەی سەرەوەدا مەودا چەمکییەکانی خەو و چوارچێوەیەک تێکەڵ بەیەک بوون، لە گرێیەکی وەک «یاریکردن بە ئاگر»یش مەودای چەمکیی کردارێکی جەستەیی وەک یاریکردن تێکەڵ بە مەودای چەمکیی مەترسی و هەڕەشە، واتە ئاگر کراوە.

ڕەخنە

بەرانبەر ئەم خاڵە بەهێزانەی ڕێبازی زمانەوانیی مەعریفی، کۆمەڵێک تێبینی و ڕەخنەش ئاراستە کراون، کە جێگەی تێڕامانن. بۆ وێنە، ڕێبازەکە ڕەخنەی ئەوەی لێ دەگیرێت کە ئەو چوارچێوەیەی بۆ لێکۆڵینەوە پێشکەشی دەکات، ئاڵۆزە و بە سەختی دەتوانرێت بە شێوەیەکی یەکانگیر بەسەر هەموو دیاردە زمانەوانییەکان، یان زمانە جیاوازەکاندا پیادە بکرێت. نەبوونی چوارچێوەیەکی فۆرمیی دیاریکراو (فۆرمالیزم) یش ڕەخنەیەکی دیکەیە. بە گوێرەی ئەم ڕەخنەیەوە، ئەم کەموکوڕییە ڕێگرە لەوەی زمانەوانیی مەعریفی پێشبینی، یان ڕوونکردنەوە لەسەر دیاردەکانی ڕێزمانی پێشکەش بکات. هەر پەیوەست بەم ڕەخنەیە، ژمارەیەک زمانەوان پێیان وایە ڕێبازەکە لایەنی ڕستەسازیی بەتەواوی پشتگوێ خستووە، هەرچەندە لە زمانەوانیی مەعریفیدا ئامانجێکی سەرەکی ئەوەیە کە بتوانین لەڕێگەی لێکۆڵینەوە لە زمان و سروشتی پێکهاتەی چەمکی گشتاندنی ئەوتۆ بکەین، کە لەسەر سەرجەم زمانەکان جێبەجێ دەبن، بەڵام ڕەخنەگران وای بۆ دەچن کە لێکدانەوەی بابەتی وەک میتافۆر، یان پێکهاتەی چەمکی دەوەستێتە سەر هەڵسەنگاندنێکی کەسێنی و لێکدانەوەکە بە هیچ شێوەیەک بابەتییانە نابێت، هەروەها مشتومڕێکی گەرمیش لەسەر ئەوە هەیە کە تا چ ڕادەیەک ئەو میکانیزمە جیهانی و گشتگیرانەی زمانەوانیی مەعریفی پەنایان بۆ دەبات، بەڕاستی لەسەر کولتوور و زمانە جیاوازەکان جێبەجێ دەبن.

سەرەڕای هەموو ئەم تێبینییانەش، بزاڤی زمانەوانیی مەعریفی بەردەوام لە پەرەسەندندایە و لقوپۆی نوێی لێ دەبێتەوە. بۆ نموونە، ئەمڕۆکە پراگماتیزمی مەعریفی، زمانەوانی کۆمەڵایەتیی مەعریفی، تەنانەت وەک دوایەمین پەرەسەندن بواری مۆرفۆلۆجیای مەعریفیش هاتووەتە کایەوە.

ئەنجام

لە کۆتاییدا بۆمان دەردەکەوێت کە هیچ کام لە تیۆرەکانی زمان و ڕێچکە و شێوازەکان بە تەنیا ناتوانن دیاردەی زمان و پرۆسەکردنی بە شێوەیەکی دروست لێک بدەنەوە و ڕوونی بکەنەوە، بۆیە هەوڵی بەردەوام بۆ نوێکردنەوە و مشتومالّکردنی ئەو بۆچوونانە هەیە، بە تایبەتی کاتێک پێشڤەچوونێکی بەرچاو لە بوارەکانی دەوروبەری زمانەوانی ڕوودەدەن. لەم سۆنگەیەوە، زمانەوانیی مەعریفی هەوڵێکی تری جیدییە بەو ئاراستەیەدا، تا بتوانێ بەلایەنی کەم ئەو بۆشاییە پڕبکاتەوە کە لەنێوان ڕەفتارگەراییە ڕەهاکان و هزرگەراییە ڕەهاکاندا هەبوو. بە کورتی زمانەوانیی مەعریفی هەوڵێک بوو بۆ پێکبەستنەوەی ڕۆڵی ئەزموون و ئاوەز و هزر لە دروستی زمان و چۆنیەتی پرۆسێسکردنی لە مێشکی مرۆڤدا.

فەرهەنگۆکی زاراوان

لە خوارەوە کۆمەڵێک دەستەواژە و زاراوە دەنووسین کە بەشێوەیەکی گشتی لە زمانەوانیی مەعریفی بەکاردێن:

کوردی – ئینگلیزی

ئاوەز	Brain
پۆلێنکردن	Categorization
زمانەوانیی مەعریفی، هۆشەکی، پەیبردن، درککردن	Cognitive Linguistics
ڕێزمانی مەعریفی	Cognitive Grammar
واتاناسی مەعریفی	Cognitive Semantic
میتافۆری چەمکی	Conceptual Metaphor
چەمکسازی	Conceptualization
ڕێزمانی بنیادنان	Construction Grammar
بەجەستەکراو	Embodied
توانستی زەینی	Faculty
داینامیکی بەگوڕ	Force Dynamics
چالاکیی زەینی	Intellectual Activity
تیۆری ڕێژەیی زمان	Linguistic Relativity
وێنای زەینی	Mental Sketch
میتافۆر	Metaphor
مەجاز	Metonymy
مێشک	Mind
تیۆری نموونەیی باو	Prototype theory
شێمای وێنەیی	Schematic image

پەراوێز:

1-Metaphors we live by
2-Women, Fire and Dangerous Things

ژێدەرەکان:

– وانەکانی کۆرسی ئامادەکاری دوکتۆرا «ڕێچکە و ڕێبازەکانی زمانەوانی مۆدێرن»، زانکۆی سەلاحەددین/ کۆلێژی پەروەردەی بنەڕەتی/ بەشی ئینگلیزی بۆ ساڵی خوێندنی ٢٠٢٣-٢٠٢٤.